

MIQUEL BATLLORI:
QUATRE ESTACIONS DEL SABER

«Publicacions de la Residència d'Investigadors»

MIQUEL BATLLORI: QUATRE ESTACIONS DEL SABER

Valentí Gómez i Oliver (coord.)

Ponències del cicle de conferències
organitzat els mesos de març i abril de 2001
per la Residència d'Investigadors
CSIC-Generalitat de Catalunya

RESIDÈNCIA D'INVESTIGADORS
CSIC-GENERALITAT DE CATALUNYA

Barcelona, 2001

**Consorci de la Residència d'Investigadors
CSIC-Generalitat de Catalunya**

President del CSIC: ROLF TARRACH SIEGEL
Conseller d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació:
ANDREU MAS-COLELL

Consell de Govern

President del Consorci: DAVID SERRAT I CONGOST (Director General
de Recerca, Departament d'Universitats, Recerca i Societat de la
Informació de la Generalitat de Catalunya)
Director: FRANCESC FARRÉ RIUS
Director científicocultural: LLUÍS CALVO CALVO

Vocals:

ROLF TARRACH SIEGEL (President del CSIC)
JOSEP GRIFOLL GUASCH (Secretari General del Departament
d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació de la
Generalitat de Catalunya)
LLUÍS CALVO CALVO (Coordinador Institucional
del CSIC a Catalunya)

© DELS AUTORS

Impressió: Alta Fulla · *Taller*

D. L. B 51152-2001

PRESENTACIÓ

VALENTÍ GÓMEZ I OLIVER (COORD.)

Poeta i professor de la Universitat Roma III

HOM PENSA que les persones amarades de saviesa només han viscut en temps allunyats de la nostra època. El pare Miquel Batllori (Barcelona, 1909), bell i viu paradigma de l'estudiós, és la més fecunda i evident personificació hodierna del savi.

L'interès pel coneixement, *tout court*, ha estat sempre una de les seves dèries i com a historiador de la cultura ha fet cim en diversos moments de la història del món occidental.

Diuen els estudiosos que és ben difícil de trobar una personalitat científica, de la solvència del pare Batllori, que s'endinsi en personatges de mentalitats tan diverses i per èpoques tan allunyades com ell gosa de fer. El seu quadern de bitàcola ens il·lumina des de l'època medieval fins als nostres dies.

De tots aquests moments —personatges i problemàtiques—, la Residència d'Investigadors CSIC-Generalitat de Catalunya va escollir-ne quatre de prou significatius per bastir un sentit i senzill homenatge que va dur per títol *Miquel Batllori: quatre estacions del saber*.

Tots ells ens semblen prou significatius: «Ramon Llull», «Els Borja», «La Il·lustració i el Cristianisme» i «La Segona República».

Les conferències impartides a la Residència d'Investigadors l'abril de 2001 per quatre estudiosos i acadèmics, de nivell internacional, són les que ara s'apleguen en aquest volum, a fi que el lector pugui comprendre l'abast i la transcendència del treball de Miquel Batllori com a historiador de la cultura.

És ben cert que Miquel Batllori, un Senyor de Barcelona, s'ha passejat per la història amb una extraordinària sensibilitat i habilitat. Ho ha fet tostemps, però, tot esguardant de reüll l'avenir, encuriósit a tota hora pel futur més enigmàtic.

És per aquest motiu que no resulta gens estrany que un hom agosarat, tal vegada amb raó, el definís no fa pas gaire com el primer català «humanista cibernètic».

RAMON LLULL: LA IMPORTÀNCIA DE LA SEVA OBRA

DR. AMADOR VEGA

Universitat Pompeu Fabra (Barcelona)

V AIG LLEGIR per primera vegada Ramon Llull en l'*Antologia filosòfica* del P. Batllori (Barcelona: Laia, 1984) l'estiu de 1986. Ja feia quatre anys que m'havia llicenciat en Filosofia a la Universitat de Barcelona i preparava per a aquella tardor una estada llarga a Alemanya, per tal de dur a terme una tesi doctoral sobre el pensament de Martin Heidegger amb un dels seus deixebles de la Universitat de Friburg de Brisgòvia amb el qual m'havia cartejat un any abans. Aquell mes d'agost passat a Formentera, molt a prop doncs de l'illa de Ramon, el vaig ocupar per introduir-me en els laberints del pensament lullà. El cert és que el meu súbit interès per Llull es devia a un fet tot circumstancial: l'Albert-Ludwigs-Universität de Freiburg im Breisgau, on volia continuar els meus estudis, havia estat un dels referents més importants de la romanística catalana, amb el professor Finke com a figura senyera, però a més a més, Friedrich Stegmüller, professor de teologia digmàtica de la mateixa Universitat, havia fundat el Raimundus Lullus Institut, al si de la Facultat de Teologia, amb el propòsit de dur a terme l'edició crítica de les obres llatines de Ramon Llull. A la mort del vell professor, el van succeir A. Madre, H. Riedlinger i, darrerament, n'era director el professor Charles H. Lohr, un jesuïta de Nova York, especialista en la història de les tradicions del pensament aristotèlic. Amb en Lohr hi havia estudiat una professora de la Deutsche Schule de Barcelona, on jo mateix havia estat professor durant tres anys, entre la meva llicencia-

tura i la marxa a Alemanya. Tenia doncs un bon contacte a la mateixa universitat de Friburg i, com s'entén, era si més no incòmode arribar a visitar el centre d'estudis lul·lians més important del món i, malgrat ser llicenciat en Filosofia, no haver llegit mai una ratlla del filòsof mallorquí. Recordo les tardes de forta calor de Formentera, quan fins passades les vuit del vespre no goses treure el cap de sota les grans figueres de l'illa; allà, sota una d'immensa, vaig meditar detingudament els estranys continguts en l'edició de Batllori. Més enllà de la primera i no última incomprensió dels textos de l'*Art breu*, *Arbre de ciència*, *Llibre de meravelles i d'altres*, una cosa em va cridar l'atenció: potser aquesta és una reflexió que he fet posteriorment, però el llenguatge emprat per Llull conservava, en el si del seu arcaisme, una fondària i una puresa com només els grans creadors literaris coneixen. Hi havia quelcom de fascinant per a l'esperit inquiet del filòsof; a la incomprensió s'hi afegia la certesa que aquell llenguatge encara era viu. Llegir Llull no era un mer fet d'erudició historiogràfica, el ritme de les paraules et feia aixecar de terra; crec que no distorsiono gens la realitat si dic que aquella primera lectura em va fer sentir quelcom de semblant a allò que, molts anys abans, al final del batxillerat, havia sentit quan havia començat a llegir *Ésser i temps* de Martin Heidegger, que em va dur a matricular-me, contra tota expectativa anterior, a la Facultat de Filosofia de Barcelona.

Quan el setembre de 1986 vaig arribar a Friburg, tot just mentre estava mig instal·lat a casa d'un conegut, buscava una habitació i intentava d'aclarir-me amb el procés de matriculació a la Universitat, vaig passejar intensament pel Schlossberg, els contraforts de la Selva Negra; camins que ja coneixia perquè durant dos estius anteriors havia seguit cursos d'alemany en aquella mateixa Universitat. Recordo aquella tardor amb especial delit. Al davant meu s'obria una naturalesa nova: els colors, la llum, la pluja i de nou el sol, tot semblava indicar-me un camí també nou en els meus estudis. Així va ser com, abans

d'anar a visitar el deixeble de Heidegger, el qual se sentia disposat a dirigir-me una tesi sobre el filòsof alemany, em vaig dirigir al Raimundus Lullus Institut, on el professor Lohr em va rebre molt amablement. Després d'ensenyar-me l'esplèndida biblioteca de l'Institut, que comprèn les fonts primàries per a l'estudi de la teologia medieval (de fet, sota el nom del filòsof mallorquí es fa constar el perfil de l'Institut: Arbeitsbereich: Quellenkunde der Theologie des Mittelalters), des dels comentaris a Plató de Calcidí, fins a Maquiavel —almenys aquesta és la disposició de les prestatgeries tal com la recordo d'aquella època—, Lohr em va fer seure al seu despatx i vam dur una curta conversa —com d'altra banda sempre succeïa amb ell, sempre endinsat en els comentaris d'Aristòtil. Coneixia Llull? Què havia llegit jo de Llull? M'agradaria fer una tesi sobre Ramon Llull? Quant de temps estava disposat a passar a Alemanya? Amb quins recursos comptava? Etc. Jo li vaig dir que quasi no en sabia res i que els meus coneixements de la filosofia medieval es reduïen al que havia fet en la meua especialitat al Departament de Metafísica a Barcelona, és a dir ben poca cosa, i li vaig fer saber la meua intenció d'estudiar al Departament de Filosofia els corrents de la fenomenologia i l'hermenèutica heideggerianes. D'aquella primera visita al Lullus Institut vaig treure'n la sensació que hi havia de tornar. La propera vegada, potser al dia següent, el professor Lohr va posar sobre les meves mans la *Historia de la filosofía cristiana de los siglos XIII-XV* dels germans Tomàs i Joaquim Carreras i Artau, publicada l'any 1939, i de l'existència de la qual fins aquell moment no en tenia notícia. També em va mostrar una taula i una cadira de la biblioteca on podia passar les tardes llegint, si aquest era el meu desig. S'ha de dir que per a algú que estimava aquell tipus d'ambient, una mica monàstic i una mica fora del temps, la invitació era molt encoratjadora. Així és com dia a dia vaig anar a l'Institut i a poc a poc vaig llegir el llibre dels Carreras i Artau, així com molts d'altres, com per exemple el de Chenu sobre el

segle XII i el de Van Stenberghen sobre el XIII. Les setmanes van començar a succeir-se i jo vaig anar participant dels seminaris d'en Lohr per acabar oblidant-me de Heidegger. Un temps després, potser passats un o dos mesos, en Lohr em va cridar al seu despatx per demanar-me com anava tot i si ja havia decidit tema de tesi. Com que em va veure molt confós, ell mateix em va proposar de treballar sobre el «lullisme» de Giordano Bruno, sobre el qual fins aleshores l'estudiosa anglesa Francis Yates havia publicat una sèrie de treballs molt suggerents. Lohr pensava que s'havien de continuar i m'animava a fer-ho.

Així és com em trobo per segona vegada amb l'obra del pare Batllori. Excepte el que havien escrit els germans Carreras i Artau al segon volum de la seva *Historia de la filosofia* i els ja esmentats assaigs de Yates, res no hi havia sobre el tema de Llull i Bruno, si bé és cert que alguns estudiosos alemanys, com Bigeman-Schmidt, s'havien interessat pels aspectes de la «Philosophia perennis» de Llull, així com també l'italià P. Rossi per l'aspecte enciclopèdic i mnemotècnic a la seva famosa *Clavis universalis*. L'any 1944 Batllori havia publicat a la *Revista de Filosofia*, 2 (Madrid, pp. 253-313 i 479-537) l'estudi «El lulismo en Italia. Ensayo. (Ensayo de síntesis)» (ara publicat en català a les *Obres completes* de Batllori: *Ramon Llull i el lulisme*, vol. II, edició d'Eulàlia Duran, Biblioteca d'Estudis i Investigacions, núm. 19, València 1993, pp. 220-335), estudi aquest que em va ser d'una gran utilitat quan l'any 1987 vaig esmerçar-lo a viatjar per Itàlia, fent cursos a l'Istituto Italiano per gli Studi Filosofici, de Nàpols, sobre els Diàlegs italians de Bruno amb el professor Giovanni Aquilecchia, o d'altres seminaris, com aquell sobre la Kabbala cristiana renaixentista amb el professor F. Sécret de París. El cert és que després de tot un any de treballar sobre Bruno, no vaig trigar a adonar-me que l'empresa era massa agosarada. Entretant, les qüestions pràctiques començaven a manar; en Lohr em va aconsellar de presentar una tesi al

Departament de Filosofia i no a la Facultat de Teologia, encara que dirigida per ell, perquè deia que la primera opció seria més profitosa de cara al meu futur. Així és com, finalment, la meua matrícula a la Universitat va quedar de la següent manera de cara als exàmens orals de *Rigorosum*, una vegada presentada la tesi escrita: Filosofia com a matèria principal i Teologia i Història de les Religions com a disciplines secundàries. A més a més vaig pensar que seria molt millor per a mi de centrar-me en el pensament de Llull, ja que mal podia interpretar el lul·lisme de Bruno sense un bon coneixement d'aquell. Tot amb tot, d'aquell primer any en vaig treure un cert profit, perquè en Lohr va lluitar perquè publicués a la revista *Estudios Lulianos* (ara *Studia Luliana*) un article amb el títol «Lógica y monadología: la herencia luliana de G. Bruno y G. W. Leibniz». Des d'aquell moment el meu *Doktorvater* va passar a ser el professor Klaus Jacobi, sever medievalista expert en temes de lògica i semàntica medievals, amic d'en Lohr i un escèptic confés en matèria de lul·lisme. De tota manera, va acollir amb una barreja de confiança i inquietud el meu nou projecte de tesi. Sempre recordaré la seva frase mentre tenia a les mans el meu projecte: «Ja..., ich bin gespannt» (que ve a dir: sento interès, i tant mateix curiositat). Les vicissituds que van seguir aquells darrers anys a Friburg no poden ara fer-nos ser massa prolixos. Haig de destacar, però, que el mes d'agost del 1991 ja era a Barcelona, tot corregint el meu treball amb el meu amic, i ara professor i director del Departament de Llengües Romàniques de la Universitat de Munic, Wulf Oesterreicher, sense el qual de bon segur no me n'hauria sortit. La tardor del 1991 vaig presentar la meua tesi amb el títol: «Die Sinnlichkeit des Geistigen, die Geistigkeit des Sinnlichen und die metaphorische Sprachverwendung bei Ramon Llull», i fins el juny de 1992 vaig estar preparant els exàmens orals (*Rigorosum*), en Filosofia, Teologia i Història de les Religions, dels quals vaig ser examinat pels professors Jacobi, Lohr i Uhde, respectivament.

Un cop superats m'atorgaven el títol de Doctor. D'aquesta manera em vaig despedir de la ciutat de la Selva Negra. Des d'aleshores, malgrat la insistència dels bons amics d'aquí i d'allà, i exceptuant alguna publicació erudita («Die religiöse Imagination bei Ramon Llull. Elemente für eine Theorie des kontemplativen Gebets», a *Deutsche Mystik im abendländischen Zusammenhang*, eds. W. Haug i W. Schneider-Lastin, Tübinga: Max Niemayer, pp. 749-772), no he tornat a dedicar-me al pensament de Llull: potser anorreat pel pes de la seva obra o potser perquè sempre vaig tenir el dubte d'haver entès els secrets del seu llenguatge. Però em vaig proposar d'entendre les arrels teòriques de la filosofia mística, que d'altra banda començava ara a veure en el substrat del pensament heideggerià. D'aquesta manera vaig començar a llegir els mestres místics medievals alemanys, ja que ells, com Llull, eren creadors de llenguatge. Però ara fa poc més d'un any, vaig rebre la visita del meu amic Jacobo F. J. Stuart, director de l'Editorial Siruela, amb qui, juntament amb Victòria Cirlet, hem col·laborat els últims anys en la publicació de llibres sobre Història de les Religions. Jo esperava que ell em digués el seu parer sobre un projecte de llibre que li havia proposat temps enrere, quan de sobte em diu per què no li faig un assaig sobre Ramon Llull en la manera que cregui més convenient i afegint-hi una antologia en castellà. De seguida la meva reacció va ser negativa, perquè esperava dedicar-me a temes bastant diversos, però entre ell i Victòria Cirlet van fer bé d'insistir, ja que en acceptar tenia l'ocasió de reconciliar-me amb tot un món que havia deixat mal tancat. D'aquesta manera vaig tornar durant un mes al Raimundus Lullus Institut de Friburg, per tal de recollir nova informació i posar-me al dia sobre els estudis lul·lians. I aquí em topo de nou amb els escrits del pare Batllori, sempre com una llum al començament d'allò que com a deure feixuc havia de fer. De seguida vaig adonar-me que el nou llibre sobre Llull havia de començar per un estudi sobre la *Vita coetània* com a

document principal per analitzar el recorregut espiritual del gran pensador i místic. Malgrat que alguns historiadors no aconsellen aquest escrit de caire hagiogràfic com a text principal, vaig pensar que volia estudiar els elements psicològics de l'autor d'aquell escrit que es presenta a si mateix en tercera persona. Aquí és on vaig veure el paper fonamental que el pare Batllori li concedeix, tant a la seva introducció de les *Obres essencials*, com en el seu estudi sobre «Les fonts escrites» (*Obres completes*, op. cit, pp. 69-81).

Són aquests tres moments de la meua trajectòria, en els quals sempre m'han acompanyat i ajudat, en temps de crisi intel·lectual, les obres del pare Batllori. L'aspecte creador del llenguatge ha estat el motiu central de la filosofia i el pensament religiós, des del Pròleg a l'Evangeli de Joan fins a l'obra de Heidegger *Der Satz vom Grund*, passant pels grans místics com el Mestre Eckhart o el Mestre Ramon, perquè ells han viscut com a mestres de vida i mestres de lectura, albirant així el model de saviesa d'Occident.

INTERÈS ACTUAL PELS BORJA: EL MECENATGE ARTÍSTIC D'ALEXANDRE VI

MARIÀ CARBONELL I BUADES

Universitat Autònoma de Barcelona

MANTENIA L'ARA OBLIDAT H. Taine que la Història entra molt als salons i poc a les cuines. En el cas dels Borja, ni això. Durant molt de temps la historiografia borgiana ha preferit passejar-se per les alcoves —i no precisament per revelar-nos els bells somnis dels seus habitants— i, més ocasionalment, per un virtual gabinet d'alquimista on s'hauria preparat la mortífera *cantarella*. De fet, la renovació de la historiografia borgiana data només de mitjan segle xx, gràcies sobretot a les recerques, entre d'altres, de G. Soranzo, G. Pepe o, naturalment, M. Batllori (i potser convé de no negligir la mirada més literària de M. Bellonci).¹

Tot i així, quan la Història s'ha decidit a entrar als salons borgians no sempre ha pogut sostreure's a prejudicis i previsions, l'allargada i no sempre evident ombra que projecta la

1. Un recull bibliogràfic molt complet es pot consultar a M. Hermann-Röttgen: *La familia Borja. Historia de una leyenda*, València, 1994 (Stuttgart, 1992). Per als estudis borgians del P. Batllori, vegeu *La familia Borja*. Obra completa, vol. IV, València, 1994. Dels seus treballs posteriors voldria destacar l'edició d'un epistolari borgià: *De València a Roma. Cartes triades dels Borja*, Barcelona, 1998. Tanmateix, la seva més recent aportació al tema és segurament l'article «Los orígenes históricos de la familia Borja en el Reino de Valencia», a *Los Borja. Del mundo gótico al universo renacentista*, catàleg d'exposició, València, 2001, pp. 45-63.

llegenda negra. Citem-ne dos exemples amb relació a la història de l'art. El primer afecta el dispers monument funerari de Calixt III, el més important encàrrec escultòric fet per Roderic de Borja. Sempre s'ha atribuït al milanès Paolino d'Antonio da Binasco, un *muratore* o picapedrer documentat en obres menors al Vaticà durant el pontificat del primer papa Borja. Ningú no ha posat en dubte l'autoria, «documentada» gràcies a pagaments publicats per l'infatigable E. Müntz l'any 1878, també perquè a un papa foraster i —se sol repetir— poc atent a les novetats humanistes li escau un desconegut i mediocre artista.

Tanmateix, ni els documents ni l'anàlisi estilística permeten sostenir la tradicional hipòtesi atributiva. Quant als pagaments, està confirmat que Paolino va cobrar 13 florins. Però, només el túmul funerari de fusta ja valia 100 florins, una mica menys que la pintura dels escuts papals que l'ornamentaven. És a dir, el milanès va cobrar l'enterrament provisional del papa, i no el sepulcre de marbre. Per altra part, l'estil avançat i la notable qualitat de les escultures conservades (a les *Grotte vaticanes* i a l'església de S. Onofrio al Gianicolo) fan pensar en la intervenció del famós Andrea Bregno, l'escultor de confiança de Roderic de Borja (per exemple, recordem que l'any 1473 li encarregà l'antic altar major de Santa Maria del Popolo, ara a la sagristia de la mateixa església i, més tard, part de la decoració de l'Apartament Borja del Palau Vaticà). Tot plegat, cal canviar la interpretació de l'encàrrec, ordenat per un client —el futur Alexandre VI— que coneixia perfectament les novetats renaixentistes a un dels escultors més sol·licitats i de major prestigi a la Roma del seu temps, i potser el més sensible a la cultura clàssica entre els romans (tot i que Bregno era natural de Como).²

El segon exemple posa en evidència els perills de les inter-

2. M. Carbonell: «Roderic de Borja, client i promotor d'obres d'art. Notes sobre la iconografia de l'Apartament Borja del Vaticà», a M. Me-

pretacions iconogràfiques que es desenten del context precís en què s'esdevé l'encàrrec artístic (conjuntura política, «ideòleg» del programa, etc.). Ens referim, és clar, a l'enigmàtica decoració de la volta de la sala dels Sants de l'Apartament Borja del Palau Vaticà, on es desplega fastuosa una allegoria osiriana (combinada amb escenes del mite d'Io) que ha generat nombroses i discordants lectures. Encara que l'Apartament havia cridat l'atenció dels historiadors de l'art des de finals del segle XIX, el programa iconogràfic no va gaudir d'una interpretació de conjunt fins a l'estudi de Fritz Saxl, director del Warburg Institute de Londres després del trasllat del centre i de la biblioteca des d'Hamburg, exposat en una conferència de l'any 1945.³ Alguns historiadors posteriors no han seguit el raonable model de l'erudit austríac. S'hi ha vist, per exemple, l'aplicació d'una «teologia solar» que justifica la identificació del papa amb el sol-Osiris-Apis i, *mutatis mutandi*, l'equivalència d'Alexandre VI amb Crist com a Jutge suprem; en altres paraules, s'interpreta el mite d'Osiris com una esotèrica allegoria cristològica, que no amaga tanmateix una autolelebració borgiana.⁴

Certament, el programa decoratiu de l'Apartament vaticà i, en particular, el de la sala dels Sants palesa un intricat rerafons

notti: *Els Borja* (ed. M. Batllori i X. Company), València, 1992, pp. 387-487. Del mateix, «Roderic de Borja. Un exemple de mecenatge renaixentista», *Afers* 17, València, 1994, pp. 109-132; «Els papes Borja, l'art i la cultura», a *Xàtiva. Els Borja. Una projecció europea*, catàleg d'exposició, Xàtiva, 1995, vol. I, pp. 63-84; i «El mecenatge romà d'Alexandre VI. Art i arquitectura», a *Sucre & Borja. La Canyamel dels ducs, del trepig a la tau-la*, catàleg d'exposició, Gandia, 2000, pp. 259-279.

3. F. Saxl: *La vida de las imágenes*, Madrid, 1989 (Londres, 1957), pp. 160-172.

4. Vegeu, en particular, els treballs de C. Cieri Via: «Sacrae Effigies e Signa Arcana, nella Sala delle Sibille. La decorazione di Pinturicchio e scuola nell'appartamento Borgia in Vaticano», a *Roma centro ideale della cultura dell'antico nei secoli xv e xvi. Da Martino V al sacco di Roma*,

humanista i teològic. Però és gratuït recórrer a conceptes tan aliens a la mentalitat d'Alexandre VI com el de l'esmentada «teologia solar». Ben al contrari, els principis teològics que defensava el papa Borja eren absolutament tradicionals. De fet, ja Saxl ens havia demostrat que el conjunt de la decoració de l'Apartament —n'hem d'excloure les voltes osirianes— traeix un profund coneixement de les enciclopèdies medievals i de la doctrina escolàstica —amb alguns afegits «a la moda»: sibilles, grutescs, etc.—. Quant a les voltes osirianes, ni tan sols s'escau l'ús d'un concepte a primera vista més adient per analitzar programes iconogràfics similars, el de la «teologia humanista», encunyat pel jesuïta John W. O'Malley.⁵

Tot plegat, en la majoria dels estudis fins ara publicats encara pesen en excés els prejudicis antiborgians i alhora es menyspreen dos aspectes fonamentals i complementaris, la personalitat de l'ideòleg del cicle osirià —el teòleg dominicà Annio da Viterbo— i el programa polític del papa —en síntesi, la voluntat d'establir un estat teocràtic, els fonaments mitològics del qual es volien trobar en la faula egípcia. Ni una glorificació personal d'Alexandre VI, ni una apoteosi dinàstica de la família del papa (o no sols això): sobretot, les voltes osirianes

1417-1526, Milà, 1989, pp. 185-200; i «Characteres et figuras in opere magico. Pinturicchio et la décoration de la camera segreta de l'appartement Borgia», *Revue de l'art* 94 (1991), pp. 11-26. L'autora havia avançat les seves hipòtesis iconogràfiques en diversos cursos acadèmics impartits a la Universitat de Roma, La Sapienza, almenys des de l'any 1981.

5. El P. O'Malley és director de la Weston School of Theology, a Cambridge (Massachusetts). La seva obra més coneguda és *Praise and Blame in Renaissance Rome: Rhetoric, Doctrine and Reform in the Sacred Orators of the Papal Court, c. 1450-1521*, Durham (North Carolina), 1979. Ell mateix ha usat el concepte (teologia «renaixentista») per explicar la volta de la capella Sixtina: «El misterio de las pinturas de la bóveda», a A. Chastel et al.: *La capilla Sixtina*, Barcelona, 1986, pp. 92-148.

exposen, a través d'un condensat llenguatge allegòric, el programa polític del pontífex (remarquem-ho: del papa, no de Roderic), complementari del programa teològic que se'ns explica al llarg dels murs del mateix conjunt d'estances.

En canvi, forçar la lectura iconogràfica en clau hermètica no ens sembla assenyat, ni afortunat:

Si on peut considérer le bon gouvernement d'Isis et d'Osiris comme une représentation allégorique de l'Église [...] la divinisation d'Osiris-Soleil traduit en termes mythiques basés sur les mystères païens le dogme de l'Incarnation du Christ en attestant sa nature divine [...]⁶

Amb Alexandre VI tot és possible o, millor dit, un tipus d'Història ho fa tot possible, fins i tot la paradoxa de convertir-lo en un babau (com si no hagués estat conscient per exemple del que significava ésser papa, també pel que fa als afers espirituals) o en un descregut (més interessat per Pico della Mirandola que per la doctrina cristiana). En definitiva, com sempre ha estat habitual, la vida privada contamina l'activitat pública. Els contemporanis, però, coneixien i assumien la diferència. Recordem, sinó, la inscripció que donava la benvinguda a la desapareguda casa Gralla de Barcelona, *Publicae venustate / Private utilitate*, que —invertida— podia haver servit de lema borgià, *Bellesa privada / Públic profit*.

Tampoc no s'acabava d'entendre fins fa poc el gust artístic d'Alexandre VI, valencià, gotitzant, opulent. De la mistificació se n'ha ressentit el seu pintor predilecte, Pinturicchio, segurament l'únic gran pintor de la seva generació (Perugino, Botticelli, Filippino Lippi, Mantegna) que no ha merescut una monografia en els últims quaranta anys. Tanmateix, malgrat l'ús que feia de l'estuc daurat, Pinturicchio era un artista de

6. C. Cieri Via: «Characteres et figuras...», p. 23.

profunda convicció antiquària, com revelen nombrosos motius ornamentals de l'Apartament Borja o, encara més, l'estructura compositiva d'algunes de les seves voltes, que s'inspiren directament en models clàssics, sobretot de la neroniana Domus Aurea.⁷

D'altra banda, ara coneixem amb més precisió l'aportació d'altres pintors «moderns» (aquí vol significar que mai no han estat qualificats de gotitzants) als encàrrecs borgians: Pier Matteo d'Amelia, Jacopo Ripanda, Amico Aspertini (autor de les sarges de l'orgue de la basílica vaticana) i, ocasionalment, Perugino i Antoniazio Romano (aquests dos documentats en el celebrat i classicista *possezzo* del papa, l'any 1492). I, també, que fou Roderic de Borja qui féu traslladar a València els italians Paolo da San Leocadio i Francesco Pagano, aleshores establerts a Roma, l'any 1472, convertint-se per tant en l'introduïdor de la pintura renaixentista a la Península Ibèrica.

En qualsevol cas, els últims deu anys han estat decisius per avançar en el coneixement del mecenatge borgia. No ho sabem tot, naturalment: la figura de Cèsar Borgia —almenys pel que fa a la seva relació amb el món cultural i artístic— necessita una profunda revisió i, quant al papa Alexandre, cal reexaminar tota la documentació exhumada per E. Müntz,⁸ només per esmentar dues tasques pendents. Tanmateix, des de les publicacions de 1992 podem avaluar millor el mecenatge de Roderic de Borja.⁹ Quan era cardenal, els seus encàrrecs eren estrictament privats, però també sempre vinculats a la seva condició d'eclesiàstic, des de la construcció del palau de la Cancelleria

7. J. Schulz: «Pinturicchio and the revival of Antiquity», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XXV (1962), pp. 35-55.

8. Vegeu, entre d'altres títols, E. Müntz: *Les Arts à la cour des Papes pendant le xv et le xvi siècles*, Hildesheim-Zuric-Nova York, 1983 (1878-1882); *Les Arts à la cour des Papes Innocent VIII, Alexandre VI, Pie III (1484-1503)*. *Recueil de documents inédits ou peu connus*, París, 1898.

9. A més dels títols citats en la nota 2, vegeu els treballs de X. Com-

Vecchia fins a les nombroses comandes escultòriques (retaula major de Santa Maria del Popolo, dos tabernacles de la catedral de Civita Castellana, monument funerari de Calixt III), passant per altres reformes arquitectòniques i urbanístiques de menor embranzida (com les que recorda l'humanista català Jeroni Pau i la més ambiciosa a Civita Castellana) o l'edificació del palau episcopal de Pienza (a suggeriment de Pius II).

El mecenatge de Roderic, un cop assolit el tron pontifici, és el del cap espiritual de l'Església, però també el d'un home d'estat, dues esferes que no sempre es poden distingir entre si, ni tampoc de la dimensió més privada. És sobretot un papa qui es preocupa per l'arribada de pelegrins durant el Jubileu de l'any 1500 (l'ocasió que justifica el nou sostre de Santa Maria Maggiore o la renovació de l'orgue de la basílica vaticana, però també diverses reformes urbanístiques, la més important de les quals és la Via Alexandrina) i qui considera oportú acabar la llotja de les Benediccions i completar el recinte vaticà amb la torre Borja. En canvi, són més ajustades al perfil polític de Roderic la dràstica campanya de fortificació de l'estat pontifici (començant, és clar, per Castel Sant'Angelo i les muralles vaticanes) o la reforma de l'Estudi general de Roma (tant l'edifici de La Sapienza com les intervencions urbanes col·laterals).

pany: «El papa Calixte III, mecenes d'art», a *Els Montcada i Alfons de Borja a la Seu Vella de Lleida*, Lleida, 1991, pp. 105-122; «Llengua, cultura i mecenatge artístic dels Borja», a *Els Borja. Un llinatge universal dels Països Catalans*, Nadala de la Fundació Jaume I, 1992, pp. 46-68; *Els Borja, espill del temps*, València, 1992; «El mecenatge artístic i cultural dels Borja», a *El temps dels Borja*, València, 1996, pp. 131-139. Més recents són altres dos treballs de síntesi, X. Company i V. Pellicer: «Les empreses artístiques de Roderic de Borja a Gandia i València», a *Sucre & Borja. La canyamel dels ducs, del trepig a la taula*, catàleg d'exposició, Gandia, 2000, pp. 229-259; i X. Company i F. V. Garín: «Alejandro VI en Roma. Cultura i comitència artística», a *Los Borja. Del mundo gótico al universo renacentista*, catàleg d'exposició, València, 2001, pp. 131-158.

Aquestes distincions, però, es dissolen a l'Apartament Borja, reialme de la privacitat borgiana que presentava als distingits convidats dos programes decoratius i iconogràfics que il·lustren els dos camps d'actuació de Roderic, l'espiritual i el polític, en el seu cas indivisibles malgrat els perjudicis que això li comportà.

El cert és que l'interès per la família Borja sembla haver-se accentuat en els dos últims anys, arran de la celebració de les «Manifestazioni per il V centenario del pontificato di Alessandro VI (1492-1503)», que han coincidit amb l'aprovació per part de les Corts valencianes de l'*Any Borja* (2000). L'efemèride ha generat cinc congressos (Roma, València, Perugia, Bari, Bologna),¹⁰ tres exposicions¹¹ —deixant de banda la literatura— i un llibre de divulgació històrica (sense notes ni bibliografia).¹² Confiem que la publicació de les actes dels citats congressos estimuli nous temes d'estudi i nous enfocaments metodològics en la recerca borgiana, el futur de la qual s'endevina tanmateix molt estimulant.

10. Els temes centrals foren, respectivament, «Roma di fronte all'Europa al tempo di Alessandro VI», «De València a Roma a través de los Borja», «Alessandro VI e lo Stato de la Chiesa», «Principato ecclesiastico nel reimpiego dei classici. Gli umanisti e Alessandro VI», i «La fortuna dei Borgia».

11. A les exposicions celebrades a València i Gandia, els catàlegs de les quals ja hem esmentat, cal afegir-hi la de documents i manuscrits alexandrins que va tenir lloc a l'Archivio Segreto Vaticano a finals de 1999.

12. J. F. Mira: *Los Borja. Familia y mito*, València, 2000. Del mateix autor és la premiada novel·la *Borja Papa*.

IL·LUSTRACIÓ I CRISTIANISME: LA SEVA DIALÈCTICA

DR. JOSEP M. BENÍTEZ I RIERA

Pontificia Universitas Gregoriana (Roma)

LA CONTRIBUCIÓ del pare Miquel Batllori a l'estudi de l'època de la Il·lustració és sòlida i contundent. I la seva producció és tota de primera mà, fruit de la recerca arxivística. També és extensa. Basta veure els volums de la seva *Obra completa*, que per l'època de la Il·lustració ja ha publicat del tot. Són quatre volums amb els títols *La Il·lustració* (vol. IX); *Els catalans en la cultura hispanoitaliana* (vol. X); *Història, classicisme i filosofia al segle XVIII: Gustà, Pou i els Masdéu* (vol. XI); i finalment *Estètica i musicologia neoclàssiques: Esteban de Arteaga* (vol. XII). Això sol vol dir que durant la vida del pare Batllori sempre han estat presents la temàtica i els temes de la Il·lustració, atès que la seva tesi doctoral fou justament sobre un personatge del segle il·lustrat, exactament la tesi duia el títol de *Francisco Gustà, apologista y crítico (1744-1816)*. I després d'aquell llunyà dia de la defensa de la seva tesi doctoral ha seguit publicant estudis, articles, recensions i butlletins historiogràfics sobre temes il·lustrats. La suma del total de pàgines dels quatre volums de l'*Obra completa* és de 1.648, una bona xifra que demostra el gruix del que Batllori ha publicat sobre el tema.

Aquesta contribució apareix aquí sense notes, donat el caràcter d'urgència de la col·laboració en el cicle d'homenatge al pare Miquel Batllori, i tenint en compte, a més a més, la impossibilitat de la meua presència a Barcelona.

Ara bé, potser els títols escuets citats intencionadament al principi no acaben d'indicar prou bé els tres aspectes característics en què podem considerar la producció de Batllori sobre la Il·lustració.

Aquests són: primer, l'edició de documents i textos; segon, els estudis sobre els jesuïtes exiliats per Carles III, i la seva inserció en la cultura italiana; tercer, la visió general de conjunt del fenomen de la cultura il·lustrada. Comento breument aquests trets.

El primer aspecte és el d'editor de textos inèdits i documents. Batllori ha editat molts epistolaris, que com sabem són una font fonamental per a reconstruir la història. Entre molts altres cal esmentar la continuació dels *Documentis per a la història de la cultura catalana del segle XVIII*, publicats en quatre volums pel pare Ignasi Casanovas de 1932 a 1934. Batllori publicà el cinquè volum com a *Epistolari. Suplement*, amb les cartes dels Dou i de Finestres. I pel que fa a textos inèdits d'autors culturals del segle XVIII Batllori publicà el *Discorso storico-critico sul bene che il cristianesimo recò al mondo*, de Francesc Gustà, tractat que ens remet directament al tema d'Il·lustració i cristianisme: la seva dialèctica. Batllori curà més endavant de l'edició àmpliament comentada del tractat *La bellezza ideal*, d'Esteban de Arteaga, «el més alt esteta espanyol del segle XVIII». L'èxit d'aquesta edició dugué Batllori a publicar del mateix Arteaga l'*Obra completa castellana*, que inclou les famoses *Lettere musico-filologiche* i també el *Del ritmo sonoro e del ritmo muto nella musica degli antichi*. Finalment cal esmentar l'edició d'un text de Lluçà Gallissà sobre biblioteconomia setcentista, que permet a Batllori tractar del problema de la sistematització de les ciències al segle XVIII.

El segon aspecte d'aprofundiment de la història cultural setcentista de Batllori és la gran quantitat d'estudis sobre els jesuïtes espanyols i hispanoamericans expulsats dels territoris hispànics per Carles III. De fet, més enllà dels primers estudis

de Menéndez y Pelayo, Batllori aconseguí donar una visió de conjunt de la cultura hispanoitaliana d'aquells jesuïtes expulsos. És impossible entrar en detall en aquesta munió de treballs de recerca i monografies que historien tant el perfil humà d'aquells jesuïtes com, i sobretot, llur significació cultural. Malgrat tot, podem apuntar que Batllori fa veure com els exiliats a Itàlia es convertiren ben prest en defensors de la cultura espanyola, aquella que els havia refusat ni més ni menys que des de l'alta instància del monarca. Batllori ens explica el cas tan significatiu del català Francesc-Xavier Llampilles, que en una obra en sis volums, publicada en italià, contradiu les idees antiespanyoles que havien difós els italians Girolamo Tiraboschi, Saverio Bettinelli i Pietro Napoli-Signorelli. O el cas particular del cerverí Joan Nuix i de Perpinyà, que entra en la polèmica més general sobre l'acció d'Espanya a les Índies i rebat les visions negatives de Guillaume Raynal i de William Robertson, tot al·legant com a prova d'imparcialitat el fet d'ésser ell català, atès que la Corona d'Aragó intervingué quasi només en l'evangelització d'Amèrica i no en la conquesta i colonització. D'altra banda, els catalans i valencians —el propi Llampilles, però també Baltasar Masdéu, Joan Andrés i Antoni Conca— inclouen i estudien la cultura catalana dins de la història general espanyola. Un altre tret és que la majoria dels expulsos aconseguiren inserir-se en la cultura italiana. Alguns amb notable èxit i prestigi, com Joaquim Pla, que arribà a ésser professor de caldeu a Bolonya, o el cas de Lluçà Gallissà, que aconseguí el càrrec de director de la biblioteca pública i universitària de Ferrara. Finalment direm que Batllori ha donat una visió que desbarata mites i altres generalitzacions errònies que sovintegen encara avui dia en obres que tracten d'aquest capítol de la cultura. Moltes de les seves precisions són contingudes en els butlletins bibliogràfics publicats a la revista *Archivum Historicum Societatis Iesu* de 1968 a 1989. Poso com a exemple quan fa una síntesi de l'expulsió dels jesuïtes:

El millor que restà aleshores de la Companyia, sobretot en el món hispanoitalià, fou aquell grapat d'homes que en comptes de lluitar, en bloc, contra la Il·lustració i l'Enciclopèdia, n'absorvien tot el que podia ésser harmonitzat i sintetitzat amb la cultura cristiana en progrés, sense nostàlgia per un passat que ja era passat, i amb Fe en la Raó, que era la raó de llur fe. En definitiva, homes implicats en la dialèctica Il·lustració-Cristianisme.

El tercer aspecte de l'aportació de Batllori a la història de la cultura de la Il·lustració és el seu pensament sobre la dialèctica raó-religió o, si es vol, pensament il·lustrat i cristianisme. Ell ha formulat la clau de comprensió del rerafons ideològic, que condiciona la historiografia. Ha escrit:

Si haviem d'excloure de la història de la Il·lustració tots els personatges que no fossin radicalment racionalistes, materialistes i, almenys, deistes, la història de l'Aufklärung quedaria reduïda a ben poca cosa, o limitada a la història de la reforma de la societat i de les esglésies.

Aquesta apreciació està molt ben formulada i fa veure el problema de fons. A partir d'ella és possible diferenciar diversos graus de l'anomenat «esperit il·lustrat» o, si es vol, els graus de pertinença a la mentalitat i a una actitud radicalment il·lustrada, racionalista i deista. També permet diferenciar els diversos moments històrics del gran fenomen plurimorfe que és la Il·lustració. Hi ha temps diferenciats, des dels inicis del deisme anglès de Tolland, Collins o Tindal fins als moments més radicals francesos de d'Alembert, Voltaire o Diderot. Per això Batllori ha remarcat que

la radicalització teòrica dels principis fonamentals de la Il·lustració, tal com apareixen a l'*Encyclopédie* a partir de 1759 —no tant abans— duu no ja al deisme, ans al pur racionalisme, al total materialisme i, consegüentment, a un ateisme que podríem ano-

menar transcendental [...] Però aquest radicalisme tan extremat no es dona des del començament ni arriba a alguns inequívocs exponents de la Il·lustració, ni s'estén de la mateixa manera en tots els països d'Europa.

Això és exacte. La realitat de la història, doncs, obliga a distingir diverses formes, etapes i zones: d'una banda, mentalitats individuals i collectives, actituds, moments temporals i països; i, de l'altra, línies d'influència i corrents de pensament com són el jansenisme, el tardojansenisme, el jurisdiccionalisme, el regalisme en algunes de les seves formes, el progrés de les ciències i de la tècnica, el racionalisme i el deisme fins a l'epígon de l'ateisme.

El magisteri de Batllori sobre la Il·lustració ajuda també a resoldre la paradoxa que sorgeix molt viva en posar en relació Cristianisme i Il·lustració. Pel que fa al cas ens diu:

Toquem el problema de si es pot parlar amb propietat d'una cultura religiosa i eclesiàstica del segle XVIII que entri en el concepte general de cultura de la Il·lustració

i ho resol amb aquest raonament dialèctic:

És ben clar que, si bé els principis fonamentals de la Il·lustració comencen a actuar ja els últims decennis del segle XVII i els primers del XVIII, en aquesta Pre-Il·lustració, Cristianisme i cultura il·lustrada no sols coexisteixen paral·lelament, sinó que arriben a una simbiosi en alguns dels seus representants més insignes. Posem com a exemples típics Leibniz en l'Europa protestant i Muratori en la catòlica [...] Aquesta Pre-Il·lustració es caracteritza per la recerca d'una nova ciència, una nova filosofia, una nova crítica respectuosa i despietada ensems —la dels maurins i els bol·landistes— i un desig d'aplicar aquestes dues innovacions a la pràctica i a la vida de la societat civil i eclesiàstica, la qual cosa vol dir que les noves tendències eren radicalment reformistes.

Pel que fa més en concret a la relació entre Església catòlica i Il·lustració, Batllori precisa encertadament:

El terme Lumières té a França un sentit clarament laic, si no anticristià, que a Europa hom prefereix d'emprar, en aquest cas, el terme alemany [Aufklärung]. Així hom parla sovint de l'Aufklärung cristiana i l'Aufklärung catòlica, considerant sobreentès que l'una i l'altra poden donar-se i de fet existeixen, tant a Europa com a les dues Amèriques.

Tot i això, Batllori encara remarca que coexisteixen dues maneres d'historiar aquest període: mentre els historiadors de tendència laïcista tendeixen a contraposar durament Il·lustració i Cristianisme, sense dialèctica d'aproximació, els historiadors de l'Església, en canvi, tant catòlics com protestants, s'inclinen a considerar els moviments de reforma de l'Església com una Aufklärung cristiana. Són els que accepten que hi ha una dialèctica contínua i progressiva vers una síntesi superior.

* * *

Sigui'm llagut, com a final d'aquesta adhesió a l'homenatge al pare Batllori, i quasi com a provocació al diàleg, de formular uns suggeriments com a pregunta o interrogant de reflexió.

El primer suggeriment és aquest: Fins a quin punt avui dia és vigent encara la confrontació entre una actitud radicalment il·lustrada i l'església, entesa aquesta com a comunitat de creients en Crist i la seva revelació, és a dir, el cristianisme?

I també: Seria raonable poder dir que si haguera triomfat la Il·lustració plena s'hauria liquidat definitivament tota religió revelada, com és el cristianisme? I aleshores ens podem preguntar: Com és que el cristianisme segueix amb manifestes formes de visibilitat en el món d'avui?

LA SEGONA REPÚBLICA I ELS SEUS CONFLICTES

DR. BORJA DE RIQUER I PERMANYER

Universitat Autònoma de Barcelona

L'ANY 1946 Luis Jiménez de Asúa, prestigiós jurista i polític socialista que es trobava exiliat a l'Argentina, va escriure un interessant llibre sobre l'experiència històrica de la Segona República espanyola on indicava que els principals problemes amb què s'enfrontà el nou règim, des del 1931, eren bàsicament quatre: la qüestió militar, que necessitava una reforma tècnica; la qüestió religiosa, que precisava d'una reforma liberal; el problema agrari, que implicava ja una tardana («tardía») reforma social; i, finalment, la qüestió regional, que implicava una reforma patriòtica.¹

No estic del tot d'acord ni amb el nombre dels problemes —per a mi hi manca el més important— ni tampoc amb els qualificatius emprats per Jiménez de Asúa. No crec que la reforma militar fos una qüestió essencialment tècnica, sinó més aviat política. No es tractava sols de disminuir el nombre d'oficials i revisar i retallar els pressupostos, sinó d'acabar amb la nefasta tradició intervencionista dels militars espanyols i fer que el civilisme s'imposés definitivament a les temptacions militaristes. Es tractava, de fet, de «civilitzar» l'exèrcit, en el doble sentit de la paraula. La qüestió religiosa era quelcom més que una reforma liberal pendent. El gran repte llavors era construir i consolidar a Espanya una societat secularitzada i

1. Luis Jiménez Asúa, *La constitución de la democracia española y el problema regional*. Buenos Aires, 1946, pp. 57-67.

bastir un Estat no confessional, dins dels quals l'Església catòlica havia de trobar el seu autèntic lloc. El problema agrari era un dels aspectes més punyents de la notable injustícia social de l'Espanya dels anys 30, un país on les diferències econòmiques i socials eren paleses i la desprotecció jurídica i econòmica dels assalariats, respecte dels propietaris i empleadors, tant al camp com a les ciutats, era també ostensible. Pel que feia al problema regional, el gran repte dels republicans l'any 1931 era superar el vell plet identitari tot reconeixent la pluralitat existent dins del marc hispànic i, lògicament, donar una solució política i administrativa a la qüestió de l'encaix de Catalunya, el País Basc i Galícia dins de la democràcia republicana.

Ara bé, Jiménez de Asúa no esmenta el que, en la meua opinió, era el gran repte que tenien els republicans l'any 1931: construir unes institucions i establir unes relacions polítiques realment democràtiques. Fer que a Espanya predominessin els valors de la cultura cívica de la tolerància, del respecte i de l'acceptació de l'adversari polític.

Deixeu-me fer unes breus reflexions sobre aquestes cinc qüestions, tot començant per aquesta darrera. Realment els anys 30 era un autèntic repte construir un règim democràtic a Espanya, atès que els sistemes liberals democràtics estaven passant per tot Europa per una profunda crisi. L'any 1931, sobre un total de 28 estats europeus, 6 tenien règims autoritaris; el 1936, ja eren 13 i l'any 1939 les dictadures a Europa arribaven a 17, mentre que les democràcies sols eren 11. L'Europa de llavors era realment la de les dictadures, i no pas de les democràcies, i Espanya semblava anar a contracorrent. Bastir un règim polític democràtic és un procés realment complex i difícil. La democràcia no es fa per decret; és sempre el resultat d'un aprenentatge força llarg i ple de tensions, d'avenços i reculades. Els països europeus més estables políticament feia decennis que havien començat a construir un sistema de representacions lliure i no s'havien lliurat de moltes crisis i tensions. No n'hi

havia prou de legislar en favor de la lliure competència política, sobre la representativitat de les institucions i sobre els drets civils i polítics. Calia també acabar realment amb els diferents tipus de caciquisme i amb els intents de condicionar la voluntat popular i amb les intromissions de tots els poders, tant els representatius com els «fàctics», en la via política. Era necessari fer arrelar la cultura ciutadana de l'acceptació dels adversaris, del respecte de les minories, del saber guanyar i saber perdre unes eleccions. I aquesta cultura sols es crea practicant la democràcia i difonent discursos adreçats a l'opinió pública sobre la necessitat d'establir i respectar unes regles del joc polític que no beneficiïn els uns en perjudici d'uns altres. En aquest sentit crec que, per exemple, la nova llei electoral republicana fou un greu error polític. Era una llei massa perversa, que sobrerepresentava les majories i infrarepresentava les minories, que forçava a coalicions electorals grans i heterogènies, creades no a partir d'un programa comú sinó amb l'única intenció que no guanyessin els altres. Això va conduir a una bipolarització electoral, que no representava en absolut la realitat política —que era molt més plural—, per la qual cosa s'incrementà la tendència a no acceptar els resultats electorals i, per això, a deslegitimar els governs. Així, la consolidació de la democràcia fou difícil, atès que, si bé alguns republicans d'esquerres no saberen legislar i governar per a tots els espanyols, cal recordar també que molts dels polítics de dretes es comportaren molt més com a enemics de la República que no pas com a adversaris dels governs, actuant, de fet, com una autèntica «oposició deslleial» al règim republicà.

La qüestió militar, que era eminentment política, no va ser resolta amb les reformes «tècniques» d'Azaña. Tal vegada els republicans d'esquerres no saberen aprofitar la força política i moral dels dos primers anys per configurar un exèrcit més professional i, sobretot, més fidel al nou règim. Les reformes d'Azaña al final deixaren descontents quasi tots els militars i polí-

tics, atès que els uns les consideraren insuficients i els altres excessives. A més, en tan sols uns pocs mesos, durant l'any 1935, Gil Robles des del ministeri de la Guerra va poder desnaturalitzar els aspectes més fonamentals de la política militar d'Azaña.

Les reformes econòmiques i socials que haurien d'haver emprès els republicans es trobaren amb la dificultat inicial de la difícil situació econòmica d'Espanya. En un país amb molt escassa tradició de pactes i negociacions socials i amb poca cultura de transacció, sobretot en el món agrari, la política de les esquerres durant el bienni social-azañista pecà o bé d'excessivament prudent i lenta (lleï de reforma agrària) o de poc sensata en termes d'economia capitalista de mercat. A més, la política hisendística excessivament ortodoxa, que donà prioritat a eixugar el dèficit heretat de la Dictadura, va implicar una política de restriccions en les despeses públiques que impedí donar satisfacció a les nombroses demandes socials existents. Els republicans d'esquerres no s'adonaren que el dèficit públic era un problema menor comparat amb les grans necessitats de serveis i polítiques socials que tenia el país. El resultat de la seva gestió en aquests aspectes fou negatiu: les reticències de la classe empresarial es concretaren en una dràstica disminució de les inversions i en una clara negativa a contreure pactes socials; i dins dels treballadors s'anà imposant l'obrerisme més radical, que fou el gran beneficiari de les decepcions provocades per veure parcialment frustrades les expectatives de grans i ràpides millores en les condicions de vida i de treball.

Respecte de la qüestió identitària, certament l'encaix de Catalunya dins del nou règim democràtic adquirí una notable prioritat. Després de llargues negociacions i de discussions parlamentàries, durant les quals fou retallat el projecte sobiranista i federalitzant d'estatut elaborat l'any 1931, finalment s'aprovà l'Estatut del 1932, que donà una certa satisfacció a les històriques demandes autonòmiques i simbolitzà el pacte en-

tre les esquerres catalanes i espanyoles perseguit per Azaña. Les reticències respecte a l'autonomia basca i la postergació del cas gal·lec mostren com, de fet, foren el pragmatisme, les circumstàncies i les correlacions de forces, i no pas la convicció, les que marcaren el ritme de la política autonòmica republicana. La «conllevancia» insinuada per Ortega y Gasset, i «la oportunidad política y la satisfacción histórica» proclamades per Azaña foren els principis inspiradors d'una política força escèptica en el fons sobre la realitat d'una Espanya plural.

A la qüestió de la secularització és a la que prestaré més atenció en aquesta breu exposició, atès que és una temàtica a la qual el pare Miquel Batllori s'ha dedicat durant molts anys. No és fàcil en tan poc espai sintetitzar el molt que s'ha investigat, per això tan sols faré una reflexió força general a partir de tres qüestions: com era l'Església catòlica espanyola el 1931?; com era vista pels republicans?; i, com actuaren els republicans?

L'Església espanyola estava acostumada i acomodada a un estat confessional que li garantia una situació de privilegi i de predomini social. Ideològicament estava, a grans trets, en la mateixa línia oficial proclamada per Lleó XIII, segons la qual l'estat liberal era un «mal menor», però que l'ideal era l'estat confessional catòlic. Hi havia un clar predomini dels discursos de caire integrista tant entre la jerarquia com entre la majoria dels eclesiàstics i també entre els dedicats a la formació del clergat en els seminaris. Durant l'etapa de la Dictadura de Primo de Rivera l'integrisme havia guanyat posicions dins de l'episcopat espanyol i havien estat força significatives tant la promoció de Segura, confessor del rei Alfons XIII, al cardenalat i a la seu de Toledo, com el cessament del bisbe Miralles de Barcelona, enviat a Palma, i substituït per l'integrista Irurita. Atesa la seva trajectòria, difícilment es pot sostenir que hi hagué una sincera acceptació de la República per part de l'episcopat espanyol. En absolut. La majoria de bisbes reaccionaren amb reticència, i alguns amb clara indignació, davant el canvi polític

d'abril del 1931. Lògicament uns foren més discrets i uns altres més agosarats, com Segura i Gomà. Pel que fa a l'episcopat de Catalunya, certament hi havia més pluralitat d'actituds: enfront de les posicions integristes i clarament antirepublicanes d'un Irurita i d'un Cartanyà, hi havia les més ponderades d'un Vidal i Barraquer, d'un Comellas o d'un Justí Guitart. Respecte del clergat, crec que no es pot exagerar el pes i la influència del sector més renovador, més preparat i obert, que en general era gent poc o gens monàrquica i més aviat catalanista. Tal vegada els nombrosos episodis de tensions amb les autoritats militars de la Dictadura ens han donat una imatge més radical, més progressista, més nacionalista i més influent del que en realitat representava aquesta línia evidentment més compromesa amb la societat i amb el país.

Ara bé, foren les directrius vaticanes les que marcaren realment la política de l'Església espanyola enfront de la República. Durant quasi quatre anys predominà una política relativament prudent, que cercava un cert equilibri, i esperava treure profit de l'acció conciliadora i realista encapçalada per Vidal i Barraquer. Després, des del 1935, s'imposà el sector més intransigent, dirigit per Gomà, que jugà fort la carta d'una hipotètica reorientació de la política republicana si Gil Robles guanyava les eleccions.

Com eren vistes la religió i l'Església catòliques pels republicans d'esquerres ? Penso que es pot sostenir que per a ells la religió catòlica, i l'església, era llavors això que ara els sociòlegs defineixen com una «religió d'estatuts», és a dir, un conjunt de creences, i una institució que, a canvi de rebre suport i protecció per part dels poderosos i de l'Estat, propagava una ideologia que afavoria el manteniment de l'ordre, la situació establerta i els interessos dels sectors privilegiats. Les esquerres consideraven que l'Església catòlica era una institució que reclamava per a la seva ideologia un estatus de privilegi i el predomini del seu sistema de valors en la societat. I que exigia una situa-

ció d'exclusivitat atès que presentava les seves creences com un conjunt de valors «únics i veritables» i que, a més, eren els valors que el poble espanyol sempre havia tingut, per la qual cosa esdevenien una irrenunciable herència del passat. El refús popular a la societat dels poderosos implicava, lògicament, també el refús a aquella religió i a aquella Església que amb els seus discursos i els seus actes justificava i defensava les injustícies socials i un estat al servei de les classes benestants. Si bé és cert que l'anticlericalisme havia creat una simplificadora imatge de l'Església com a enemiga del poble, de la democràcia i radicalment oposada al progrés i a la ciència, no hi ha dubte que molts eclesiàstics havien contribuït força a divulgar aquesta imatge d'institució que sempre estava al costat del poder i dels rics.

Com actuaren els republicans d'esquerres envers l'Església? S'ha dit que el republicanisme espanyol dels anys 30 encara estava força vinculat a les velles tradicions ideològiques del segle XIX i que s'havia renovat molt poc en el terreny ideològic. Certament, molts republicans, com també molts eclesiàstics, feien discursos més propis dels inicis de la revolució liberal o de les guerres carlines que no pas de ple segle XX. Ara bé, l'actitud dels dirigents republicans, fou simplement laica o més aviat anticlerical? Depèn de com es miri predominava una actitud o una altra. Crec que hi havia un punt de partença clar: volien acabar amb l'Església com a poder «fàctic». I, sens dubte, actituds intransigents com les del cardenal Segura el 1931 ajudaren a radicalitzar-ho tot i dificultaren notablement la línia conciliadora de Vidal i Barraquer. Ara bé, cal recordar que la negociació cercant uns punts de «conciliació», duta a terme durant el mes d'octubre del 1931 entre Tedeschini, Vidal i Barraquer, Alcalá Zamora i Fernando de los Ríos, fracassà per la intransigència dels «jabalís» anticlericals. Eren realment uns illusos els que creien que simplement amb l'aprovació de la constitució ja estava tot resolt i que es podria separar de cop, sense gaires repercussions, unes institucions com l'Església catòlica i l'Estat

espanyol que havien estat unides des de feia segles. Certament la política religiosa dels republicans fou ben curta de mires, poc sensata en molts aspectes i en d'altres gratuïta i fins provocadora: així, la dissolució de la Companyia de Jesús fou un cop d'efecte demagògic que al final comportà més problemes que beneficis al règim republicà. Evidentment que l'article 26 de la Constitució podria haver estat encara més agressiu per a l'Església si Azaña s'hagués deixar emportar per la pressió dels anticlericals. Ara bé, això no treu el fet que els republicans d'esquerres infravalloessin la capacitat de reacció política de les dretes, que precisament utilitzaren la qüestió religiosa com a element bàsic de mobilització política i agitació. Els republicans d'esquerres no preveieren que els sectors més conservadors podien bastir tota «una causa» política a partir de la defensa de la Religió i de l'Església. Al final, les esquerres acceptaren gairebé com un fet consumat que la qüestió religiosa seria una arma de batalla que formava part de la reacció antireformista i antirepublicana de les dretes. I també acabaren de donar per bona la incautació d'aquesta causa per les dretes més extremes, les clarament antirepublicanes. D'aquesta forma donaven com a inevitable la bel·ligerància entre els dos costats més extrems: els clericals més acèrrims contra els radicals més anticlericals, sense donar gaire espai polític per a les posicions intermèdies i més sensates.

Els estudis sobre la qüestió religiosa durant els anys de la Segona República van fer un enorme salt endavant quan Miquel Batllori i Víctor Manuel Arbeloa començaren a publicar l'extensa documentació de l'Arxiu Vidal i Barraquer.² Les més de 4.000 pàgines publicades —amb 1.322 documents— han permès als historiadors disposar d'una informació privilegia-

2. Miquel Batllori i Víctor Manuel Arbeloa, «Arxiu Vidal i Barraquer. Església i Estat durant la Segona República, 1931-1936». *Scripta et Documenta*, núms. 20, 21, 23, 24, 27, 28, 33, 37 i 39 (Barcelona, 1991).

da i exhaustiva sobre les diferents actituds existents dins de la jerarquia catòlica espanyola i vaticana enfront del règim i la política dels republicans. Això ha permès que els estudis actuals sobre aquesta temàtica siguin més rigorosos i objectius i menys apassionats que bona part dels anteriors.

Deixeu-me finir aquest escrit amb una petita aportació documental referent als eclesiàstics catalans que residien a Itàlia durant la Guerra Civil. Ja fa uns anys vaig trobar a l'arxiu del polític monàrquic, ultracatòlic i dretà Pedro Saínz Rodríguez, a Madrid, una sèrie de documents d'indubtable interès. Des de gener de l'any 1938 Saínz Rodríguez era el ministre d'Instrucción Pública del primer govern format per Franco. Probablement devia ser en funció d'aquest càrrec que va rebre de l'almirall Juan Magaz, ambaixador oficiós de la Junta de Burgos prop de la Santa Seu, unes pintoresques notes sobre el «perill» que suposaven les activitats d'alguns capellans catalans que s'estaven a Itàlia. Es tracta d'un «Fichas de clérigos catalanes indicando su trayectoria política y su vida privada»³ que estan datades, a l'arxiu de Saínz Rodríguez, el 1939, però que amb tota seguretat estan redactades un o dos anys abans. Al marge d'aspectes quasi còmics i grotescos, en conjunt les «fitxes» elaborades per Magaz i els seus col·laboradors són una palesa mostra del sectarisme polític i de l'obsessió anticatalana que predominava entre molts dels defensors de la causa dels militars rebels. Cal recordar que l'almirall Magaz ja havia protagonitzat alguns sonats incidents com a resultat de la seva fòbia anticatalana quan era l'ambaixador espanyol davant la Santa Seu durant la Dictadura de Primo de Rivera.

3. Archivo Pedro Saínz Rodríguez (Fundación Universitaria Española, Madrid), «Fichas de clérigos catalanes indicando su trayectoria política y su vida privada. 1939», Caja 89, documento 29.

FICHAS DE CLÉRIGOS CATALANES
INDICANDO SU TRAYECTORIA POLÍTICA
Y SU VIDA PRIVADA

PADRE ALVAREDA (sic.). BENEDICTINO DE MONTSERRAT. Actualmente Bibliotecario del Vaticano, nombrado por Pío XI. Separatista rabioso. Ejerce cerca del Papa una gran influencia, y por el prestigio que tiene ante el Pontífice, que ve todo lo de España a través de los informes del Padre Alvareda, resulta éste un elemento, quizás el más temible y odioso para la España nacional.

MOSEN BATLLE, PBRO. Conocido por su catalanismo exaltado, lindante con el separatismo.

CARMELO BLAY. Rector del Colegio Español de Roma, hombre de mentalidad insignificante que en las actuales circunstancias se ha prestado al juego de los elementos antiespañoles de la Curia romana, aunque sin arriesgarse demasiado.

DON ALBERTO BONET. PBRO. Caudillo de la Acción Católica catalanista y de la guerra sin cuartel a las Congregaciones Marianas por estar éstas en manos de Jesuitas, que siempre han guardado en general, el espíritu español.

Alma del movimiento Fejocista en Barcelona, se opuso rabiosamente siempre no sólo a que en ningún acto se emplease el idioma castellano, sino a fundar dentro del Fejocismo una sección de lengua castellana.

Cuando la revolución de julio, salió tranquilamente de Barcelona, protegido por la Generalidad, y se estableció en Roma.

En Roma, al ver que un amigo llevaba en la solapa una insignia con la bandera española, se acercó a él preguntándole con sorna qué bandera era aquella.

Este individuo, completamente indeseable para España, ha sido recomendado por el Cardenal Gomá para profesor de Religión en el Instituto de Toledo, y señalado al Generalísimo como el hombre más indicado para dirigir las Juventudes Católicas de España.

Después ha sido enviado como agente oficioso a la revista france-

sa «La Croix» para intentar hacerla variar de rumbo y atraerla a la causa nacional. Claro está que no consiguió su misión, cosa no extraña en un hombre no convencido.

Le envió al extranjero el Obispo de Barcelona a estudiar cuestiones católico-sociales y luego dio grandes disgustos a Irurita que le había enviado.

DOCTOR CARDÓ. CANÓNIGO DE BARCELONA. Famoso por su separatismo del que hace públicamente gala. Colaboraba y dirigía la Revista «La Paraula Cristiana», en la que casi todos sus artículos eran políticos, anti-españoles y algunos de sabor prerrevolucionario.

En la Capilla del Santo Cristo de Lepanto de la Catedral de Barcelona de cuyo culto estaba encargado se celebraban fiestas de sentido completamente anti-español.

En la revolución de julio, salió tranquilamente de Barcelona protegido por la Generalidad y se estableció en Turín (Italia).

DOCTOR LUIS CARRERAS, PBRO. Secretario del Cardenal Vidal y Barraquer. Es desde hace muchísimos años el alma del separatismo en Barcelona. En tiempos de la Monarquía había organizado actos en los que se pisoteó la bandera española. Propuesto para una canongía en tiempos de la Dictadura, le fue puesto el veto por el General Primo de Rivera. Es autor de las pastorales firmadas por obispos españoles en las que se acataba (sic) la República. En pago de este servicio fue propuesto a Roma para el cargo de Proto-Notario apostólico y el mismo Pío XI, rasgó, indignado, la propuesta, por las razones de índole moral privada que a continuación se verán.

Vive con una señora, llamada Dñ. Tecla Sala, con la que ha recorrido Europa vestido de paisano. Es intrigante en grado sumo y el mal espíritu del Cardenal de Tarragona.

Cuando el Delegado Pontificio en el Congreso Eucarístico de Buenos Aires pasó de regreso por el puerto de Barcelona, celebraron una comida a bordo del buque los cardenales Pacelli, Vidal y Barraquer, el Arzobispo de Buenos Aires y Monseñor Tedeschini y el único eclesiástico que asistió a ella sin carácter episcopal fue don Luis Carreras, mientras se excluyó de tal compañía y aún se le impidió el acceso al buque al Doctor Baucells, secretario de Cámara del Obispo

de Barcelona, que acudía oficialmente en representación de su Prelado.

Días después en casa de Dñ. Tecla Sala celebraron una cena el Cardenal Vidal y Barraquer con Monseñor Tedeschini y don Luis Carreras. Enterado luego Monseñor Tedeschini de quien era Dñ. Tecla Sala y de sus relaciones con el Dr. Luis Carreras, fue a visitar al Obispo de Barcelona para disculparse de haber asistido a la cena citada, alegando su ignorancia.

CANÓNIGO DESPUJOL, CANÓNIGO DE BARCELONA. Hijo del Marqués de Palmerola, cuñado de don Juan Ventosa, Secretario del Cardenal Gomá. Catalanista acérrimo y decidido, de mansa apariencia pero de profunda y mala intención política. Es quien inspira al Cardenal Gomá en aquellos actos en que parece que la política práctica del Cardenal no está de acuerdo con sus doctrinas y predicaciones, señaladamente en imponer a sacerdotes separatistas para cargos de confianza y de influencia en el campo político y religioso. A él se debe la indicación que hizo el Cardenal Gomá del Dr. Bonet para profesor de Religión de Toledo y como el hombre más indicado para dirigir las Juventudes católicas españolas. (Véase la ficha del Dr. Bonet).

En su vida particular tiene una importante sombra. Encargado de salvar los valores de la Diócesis de Barcelona, los llevó a Suiza, donde los depositó a nombre suyo y de diversos familiares suyos, lo cual le permitió luego avalar económicamente alguna operación financiera privada y hacerse temible y respetable en las esferas eclesiásticas para imponer su voluntad.

RVDO. MIGUEL MELENDRES. Pbro. Joven sacerdote separatista, hermano de un seglar, también separatista, que es miembro de la «Junta Central de la Acción Católica» presidida por Ángel Herrera. A pesar de su juventud y de su separatismo, fue propuesto para que, como representante de los sacerdotes españoles refugiados en Roma (entre los cuales había tantos sacerdotes de edad y de sólido prestigio), escribiese una serie de artículos en el «Osservatore Romano» acerca de la situación española. El Marqués de Magaz pudo evitar que se publicaran estos artículos.

DOCTOR MIRALLES SBERT. ARZOBISPO-OBISPO DE MALLORCA. Cuando fue Obispo de Barcelona se señaló por permitir a sus sacerdotes que desobedeciesen absolutamente el decreto de la Sagrada Congregación Romana que daba normas sobre la predicación en castellano o en catalán para Cataluña. «Haced lo que queráis» les decía a los sacerdotes catalanistas; «pero a mi no me compliquéis ni me metáis en líos».

Por estas y otras causas análogas hubo de ser expulsado de Barcelona por la Dictadura, aunque para consolarle la Santa Sede le dio el nombramiento de Arzobispo para regir la Diócesis de Mallorca, que sólo tiene la categoría de Obispado.

DOCTOR LLOVERA. CANÓNIGO DE BARCELONA. Exaltado separatista. Llamado por Ángel Herrera, dio algunos cursos en la Universidad Católica de Verano de Santander. Cuando estalló la revolución de julio pudo salir tranquilamente de Barcelona, protegido por la Generalidad, y establecerse en Milán.

REVDO. SANABRIA (sic), PBRO. Exaltado separatista, íntimamente metido en «El Matí» periódico católico-separatista de Barcelona. Pagaba a «Spectator» (colaborador del «Osservatore Romano» y de la «Illustrazione Vaticana») su colaboración en el citado diario catalán. Ha tejido continuas intrigas contra los obispos tildados de monárquicos.

Republicano ardiente y sin reservas, más político que católico, ha ejercido funciones de espionaje y preparado las intrigas y las visitas de los agentes oficiosos del Cardenal Vidal y Barraquer y de Monseñor Tedeschini, etc...

DOCTOR SERRA VILARÓ, PBRO. Conocido separatista que pudo salir tranquilamente de Barcelona en la revolución de julio protegido por la Generalidad.

OBISPO DE SOLSONA. Actualmente en San Sebastián desde que estalló la revolución. Este Obispo se ha distinguido siempre por su fervor catalanista y por su asistencia continua a todos los actos políticos-religiosos que tenían el más acentuado sabor separatista.

Pertenece al número de los Obispos «catalanes de Cataluña» de quienes se vanagloriaba «La Publicitat» al caer Primo de Rivera, que no había obedecido el Decreto de la Sagrada Congregación Romana sobre las normas idiomáticas para la predicación en Cataluña.

Ahora se le ve por San Sebastián en actos religiosos patrióticos.

REVDO TARRÉS. PBRO. Separatista exaltado desde hace más de 20 años. Ha estudiado en el extranjero, sobre todo en París y en Bélgica donde ha laborado siempre por el desprestigio de España y la exaltación de la Cataluña separatista. Llevaba su fobia a todo lo español hasta el punto de vestir en pleno Barcelona estrafalariamente como los abates franceses o belgas. Ejerce el espionaje y lo controla cerca del grupo intelectual del «Institut Catholique» de París.

DOCTOR TRENS, PBRO. Conocido separatista que pudo salir tranquilamente de Barcelona en la revolución de julio protegido por la Generalidad.

PADRE VENTURINI, JESUITA. Completamente adicto, como casi todos los padres de la Compañía, al gobierno de Burgos. En un trídúo organizado en Roma para pedir a Dios el triunfo de la España Nacional, pronunció un sermón insuperable en el que trazó el verdadero panorama mundial evidenciando el progreso del comunismo, su alianza con la masonería, el sentido profundo de la Guerra de España, la posibilidad de que triunfase en nuestra Patria la civilización cristiana, el deber de rogar por los enemigos y por consiguiente rezar por los obcecados comunistas y francmasones de Madrid y de la Generalidad.

Atacó la tesis de la «no intervención» eclesiástica o civil y mostró que contradice el Evangelio y que estaba taxativamente condenada por el Derecho Natural y por el «Syllabus» de Pío IX.

CARDENAL VIDAL Y BARRAQUER. Conocido desde muy antiguo como exaltado catalanista, lindante con el separatismo. Por esta causa tuvo ya incidentes con el General Primo de Rivera. Por otra parte, su ambición personal le ha llevado a sostener rivalidad continua con los obispos de Barcelona por querer inmiscuirse en los asuntos

de esta diócesis, como Metropolitano que es de Tarragona. Particularmente se ha exacerbado esta oposición con el actual Obispo de Barcelona Sr. Irurita, quien por su alto y recto espíritu representa la antítesis del Cardenal.

Sumadas ambas notas de catalanista-separatista y ambicioso de mando en Barcelona, han producido un tipo absolutamente indeseable para la España nacional.

Ha sido y es protector de todos los elementos catalanistas y separatistas del clero catalán. Está inspirado y manejado por su secretario el Doctor Luis Carreras.

En la revolución de julio pudo tranquilamente salir de España protegido por la Generalidad, y llegar a Padua (Italia). El 30 de julio (1936) tuvo que aceptar la protección de Italia saliendo a bordo del crucero Muzzio Attendolo con otras jerarquías eclesiásticas.

PADRE VOLTAS, C. M. F. Autor de numerosos artículos judaizantes y antifascistas y visitador asiduo de la Cataluña separatista. Ha actuado de enlace entre las personalidades de la Curia Romana simpatizantes con el separatismo, y el mundo exterior, controlando las órdenes religiosas y otros centros que no dependen tan directamente de la Ciudad del Vaticano.

Republicano ardiente y sin reservas, más político que católico, ha ejercido funciones de espionaje y preparado las intrigas y las visitas de los agentes oficiosos del Cardenal Vidal y Barraquer, de Monseñor Tedeschini, etc...

PADRE XIBERTA, CARMELITA. Exaltado separatista y agente de enlace entre los elementos de la Curia Romana favorables al separatismo y los demás núcleos esparcidos por Órdenes Religiosas y otros centros.

Republicano ardiente y sin reservas, más político que católico, ha ejercido funciones de espionaje y preparado las intrigas y las visitas de los agentes oficiosos del Cardenal Vidal y Barraquer, de Monseñor Tedeschini, etc...

Sumari

Presentació de VALENTÍ GÓMEZ I OLIVER (Coord.)

7

AMADOR VEGA

Ramon Llull: la importància de la seva obra

9

MARIÀ CARBONELL I BUADES

*Interès actual pels Borja:
el mecenatge artístic d'Alexandre VI*

17

JOSEP M. BENÍTEZ I RIERA

Il·lustració i cristianisme: la seva dialèctica

25

BORJA DE RIQUER I PERMANYER

La Segona República i els seus conflictes

31

